քուրդ աղաները, օգտվելով սուլթանի հովանավորությունից ու պաշտպանությունից, ինչպես կոտորածների տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո բռնագրավեցին հայկական հողերը և դարձան ընդարձակ կալվածքների տերեր։ Աղջնազում հռչակվեց Քոռ Հյուսեին փաշան, Արճեշում՝ նրա ազգակից Էմին փաշան, Խիզանում՝ շեյխ Սեիդ Ալին, Կարճկանում՝ Մուսա բեյը, Խարզանում՝ Բշարե Զաթոն, Շատախում՝ Շաբիր աղան, Զխուրում՝ Կասըմ (Ղասըմ) բեյը, Դիարբեքիրի հարավում՝ Իբրահիմ փաշան և շատ ուրիշներ[111]։ Այդ փաշաներն ու աղաները միաժամանակ իրենց իշխանությունը տարածեցին ֆեոդալական կախումից տակավին ազատ արևմտահայ գյուղացիների վրա և դարձրին նրանց իրենց ճորտերն ու կիսաճորտերը։ 1900 թ. Վ. Տ. Մաևսկին նշում էր, որ Վանի նահանգում «Վերջին երկու տարվա իրադարձությունները բազմաթիվ հայկական գյուղեր, հատկապես առանձին օկրուգներում, դրեցին տեղական քրդերից (իմա՝ ցեղապետերից) ուղղակի ենթակա դրության մեջ»[112]։ Ա-Դոն ջարդերից հետո ընկած ժամանակաշրջանը բնութագրում է որպես «լուռ» ժամանակաշրջան, որի ընթացքում տեղի ունեցան այնպիսի բռնություններ և հարստահարումներ, որոնք «միանգամայն մոռացնել տվին նախկինը... Այդ լուռ շրջանում... յուրաքանչյուր գյուղ, որ մինչ այդ ազատ էր մնացել աղայից կամ բեկից, եկավ այս կամ այն ազդեցիկ քուրդը... և իրեն հայտարարեց այդ գյուղի աղան կամ բեկը... տարբերական պարտականություն դարձավ ձրի վարել, ցանել աղայի հողերը, հնձել արտը, ծեծել ցորենը, դաշտից տուն բերել խոտը...»[113]։

Թուրքական կառավարությունն ու աղաները բնաջնջելով ու արտաքսելով հայ գյուղացիներին, նրանց ծաղկող դաշտերը վեր էին ածում արոտավայրերի և այդպիսով երկրի գյուղատնտեսությունը ետ տանում դեպի հետամնաց ավատատիրության։

Այսպիսով, թուրքական կառավարության որդեգրած ցեղասպանության քաղաքականությունը, դաժան հալածանքներն ու ճնշումները երկիրը հասցրին քայքայման ու կանգնեցրին տնտեսական ու քաղաքական խորը ճգնաժամի առջև։

7. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

90-ական թվականներին սուլթանական Թուրքիայում ստեղծված հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը հետևանք էր մեծ տերությունների թողտվության պայմաններում թուրքական կառավարության շովինիստական քաղաքականության։ Սուլթանը առաջին հերթին խնդիր դրեց, մեծապետական քաղաքականություն վարելով, հայ ժողովրդին տնտեսապես քայքայել և ազգային խտրականության միջոցով նպաստել թուրք ու քուրդ ավազակների հզորացմանը։ Թուլացնելով, ունեզրկելով, զանգվածային ջարդեր կազմակերպելով, սուլթանական կառավարությունը հետապնդում էր միաժամա-

111 Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), էջ 200—216։

112 В. Т. Маевский. Ванский вилайет. Военно-статистическое описание. Тифлис, 1901, стр. 188.

113 Ա-Դո, նշված աշխ., էջ 320—321։

նակ հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտությունից հանելու խնդիրը։

Մարքսիզմի կլասիկները դատապարտում էին թուրքական դեսպոտիզմը և ամբողջովին պաշտպանում հայ և ենթված այլ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, մերկացնում անգլիական և մյուս գաղութարարներին։ Նրանք բացահայտում էին գաղութարարների հեռուն գնացող զավթողական պլանները Եգիպտոսում և Մերձավոր Արևելքի այլ երկրներում, անվստահությամբ էին վերաբերվում հայ ժողովրդին ազատագրելու ցարիզմի «ձգտումների» նկատմամբ և հայ ժողովրդի ազատագրումը կապում էին ռուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ։

Մեծ տերությունները զեկավարվում էին միմիայն իրենց շահագիտական նպատակներով։ Անգլիայի նպատակն էր, օգտվելով ստեղծված ճգնաժամային վիճակից, գրավել Եգիպտոսը։ Նա ոժգոհ էր, որ այդ շրջանում Թուրքիայում ուժեղացել էր Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և հատկապես Գերմանիայի ազդեցությունը։ «Անգլիական կառավարությունը հայերի օգտին իր միջամտությամբ ցանկանում էր վախեցնել սուլթանին և ստիպել նրան հաշտվել Եգիպտոսի օկուպացման փաստի հետ, ցարական ու կայզերական բարեկամությունը փոխարինել բրիտանականով»[114]։ Այդ ժամանակաշրջանում սրվեցին անգլո-ամերիկյան հարաբերությունները և մեղմացան Անգլիայի և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները։ Անգլիան ցանկանում էր պայմանավորվել Ռուսաստանի հետ Թուրքիայի մասնակի բաժանման մասին, որպեսզի նա ճանաչի Անգլիայի տիրապետությունը Եգիպտոսում։ Դրա փոխարեն Անգլիան Ռուսաստանին և Թուրքիային իրար հետ գժտեցնելու նպատակով «համաձայնվում» էր Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի կողմից օկուպացնելու։ Սակայն ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ցարական Ռուսաստանի հիմնական նպատակը նեղուցներին տիրելն էր, դրանք իր ազդեցության տակ պահելը։ «Նա գերադասում էր օգնել սուլթանին, որպես Միջերկրականից Սև ծով տանող դարպասի պահակի»[115]։ Ահա թե ինչու «ցարական կառավարությունը այն ժամանակ այնքան էլ շահագրգռված չէր Հայաստանը գրավելու»[116], իմանալով, որ Անգլիան ամեն կերպ ցանկանում է վատացնել Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները։

1894 թ. օգոստոսին Սասունի կոտորածների կապակցությամբ անգլիական կառավարությունը առաջարկեց օտարերկրյա հյուպատոսների օգնությամբ իրավիճակն ստուգել տեղում, իսկ 1895 թ. փետրվարին բարենորոգումների ծրագիր ներկայացվեց, պահանջելով սուլթանից այն իրագործել։ Գերմանիան դեմ դուրս եկավ այդ առաջարկին, քանի որ նա ձգտում էր իր ազդեցությունն ուժեղացնել Թուրքիայում և այնտեղ իր կապիտալը ներդնել՝ երկաթուղային խոշոր շինարարություն կատարելու, արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ կառուցելու նպատակով։ Գերմանական ռազմական մասնագետները հրահանգավորում էին թուրքական բանակը և ամենուր ուժեղացնում իրենց ազդեցությունը։

Ցարական կառավարությունը և նրա ֆրանսիական դաշնակիցները ռեֆորմներ անցկացնելուն դեմ չէին, բայց չէին ցանկանում, որ Անգլիան հան-

114 «История дипломатии», т. II, стр. 334.

115 Նույն տեղում, էջ 334։

116 Նույն տեղում, էջ 335։

դես գար որպես նախաձեռնող։ Հատկապես Ֆրանսիային մտահոգում էր Անգլիայի ամրանալը Եգիպտոսում, ուստի նա ամեն կերպ ոգևորում և պաշտպանում էր Թուրքիայի դիմադրությունը Անգլիային։ Ահա թե ինչու «1894—1896 թթ. հայկական գործերին խառնվող երեք տերությունների միջև պայքար էր սկսվել. անգլիական կառավարությունը ձգտում էր ուժեղացնել ճնշումը սուլթանի նկատմամբ, իսկ ռուսներն ու ֆրանսիացիները պահանջները հասցնում էին նվազագույնի»[117], ցանկանալով ամեն կերպ թուլացնել Անգլիայի ազդեցությունը Թուրքիայում։

Հայկական կոտորածները և Թուրքիայում քրիստոնյաների դեմ մոլեգնած ընդհանուր պայքարը ոչ միայն թուրք ջարդարարների ավանդական քաղաքականության հետևանքն էին, այլ նաև XIX դարի վերջին Օսմանյան կայսրության, այդ «հիվանդ մարդու» ներքին ճգնաժամի և անկման արտահայտությունը։ Ազգային-ազատագրական պայքարը Բալկաններում, արաբական աշխարհում և Հայաստանում մեծ հոգսեր էին պատճառում առանց այն էլ տնտեսապես ու քաղաքականապես թուլացած պետական իշխանությանը։ Երկրում ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու ելքն արյունոտ սուլթանը գտնում էր միապետության ամրապնդման, ազգային-ազատագրական շարժումներն արյան մեջ խեղդելու մեջ։ Նրա սրբագործած գենոցիդի պետական քաղաքականությունը և հայ ժողովրդի զանգվածային ջարդերը համընդհանուր վրդովմունք առաջացրին համաշխարհային հասարակայնության լայն շրջաններում։

Եվրոպական տերությունները բանակցություններ էին վարում Հայկական հարցի շուրջը, վեց վիլայեթներում ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ, մինչդեռ հայ ժողովուրդը ոչնչանում էր «սրի, կրակի, կողոպտման միջոցով թուրք կառավարության իսկ ձեռքով...»[118]։

1896 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսում կատարված ջարդերին ականատես եվրոպական դեսպանները Աբդուլ Համիդին մի «սպառնալից» հեռագիր հղեցին։ Արյունոտ սուլթանն իր գործը կատարելուց հետո նրանց պատասխանեց. «Կարգը վերականգնված է»։ Դրանով էլ դեսպանները բավարարվեցին, բայց հենց նույն ժամանակ երկրի տարբեր մասերում նոր ջարդեր սկսվեցին։

Չնայած այդ դառն փորձերին հայ քաղաքական կուսակցությունները հայ ժողովրդի հույսը դարձյալ կապում էին մեծ տերությունների օգնության հետ։ Այդ տեսակետից հատկապես վնասակար դեր էր խաղում դաշնակցությունը։

1898 թ. դաշնակցության առաջնորդներից Ք. Միքայելյանը Թիֆլիսից Ժնև է տեղափոխվում և դիկտատորական իրավունքներով ցանկանում է վերակենդանացնել անկման ուղին բռնած կուսակցությանը։ Նա որոշ քայլեր է անում ավելի ճկուն դարձնելու դաշնակցության և նրա օրգան «Դրոշակի» վարած քաղաքականությունը։ Առաջին հերթին նա վերջ է տալիս եվրոպական դիվանագիտության հասցեին արվող քննադատությանը և հայտարարում, որ մեծ տերությունները «իրենց որոշ դիտումները առաջ տանելու նպատակով՝ կարող են շատ բան անել մեզ համար»[119]։

Աշխատանք է տարվում մեծ տերությունների պետական, ինչպես նաև

---

117 Նույն տեղում։

118 «Արաքս», գիրք Բ, էջ 155։

119 «Դրոշակ», 1899, № 2։

ականավոր հասարակական գործիչների հետ հանդիպումներ ունենալու, մտքեր փոխանակելու և նրանց կարծիքները Հայկական հարցի մասին մամուլում տպագրելու ուղղությամբ։ Այդ բոլորի համար մեծ գումարներ էին հարկավոր և Ք. Միքայելյանն իր «Պատմական չարիք» հոդվածում դատապարտում է հայ հարուստներին, որոնք միջոցներ չեն հատկացնում։ Միջոցներ հայթայթելու համար դաշնակցությունն ստեղծում է հատուկ ահաբեկիչ «Փոթորիկ» խումբ, որի միջոցով հարկադրում է առանձին անհատների գումարներ հատկացնել իրեն։ Այդ միջոցներով հավաքված գումարներով Փարիզում սկսում է ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնել «Պրո Արմենիա» թերթը, որի էջերում, հօգուտ Հայկական հարցի, հանդես են գալիս Ժորեսը, Կլեմանսոն, Բրիանը, Պրեսանսեն և ուրիշներ։ Ֆրանսիական պառլամենտի սոցիալիստ անդամները խնդիր էին դնում հարցապնդումներ անել Հայկական հարցի վերաբերյալ և հարմար առիթով դիմումներ ուղարկել մյուս կառավարություններին։ Սոցիալիստներն իրոք որ նման կարգի հարցապնդում կատարեցին Ֆրանսիայի պառլամենտում, Գերմանիայի ռայխստագում, բայց որևէ հաջողության չհասան։ Բեբելը նշում էր, որ անհնարին է հայերի օգտին որևէ բան անել գերմանական ռայխստագում[120]։

Օգտվելով օսմանյան բանկի գրավման փորձից հետո ստեղծված խառը վիճակից, 1896 թ. օգոստոսին անգլիական նավատորմիղը Միջերկրական ծովից ուղղություն վերցրեց՝ նեղուցները մտնելու մտադրությամբ։ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում իրարանցում սկսվեց։ Սուլթանը, դիմելով Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովին, խնդրեց օգնել պաշտպանելու Դարդանելը։ Ռուսական կառավարությունը, որ մեծ վտանգ էր տեսնում դրանում, հապճեպ միջոցների դիմեց, հայտարարելով Անգլիային, որ թույլ չի տա բրիտանական նավատորմիղին մտնելու նեղուցները[121]։ Հակառակ դեպքում նա սպառնում էր իր սևծովյան նավերը մտցնել Բոսֆոր։ Նման բարդ իրադրության պայմաններում Անգլիան զգուշացավ ուղղակի հարձակումից։ Ֆրանսիան նույնպես իր հետաքրքրությունները ուներ Թուրքիայում, որտեղ ներդրված էր 3 միլիարդ ֆրանկ, կամ նրա արտահանվող կապիտալի 10%-ը[122]։

Անգլիան տեսնելով, որ ուժի դիրքերից չկարողացավ հասնել իր նպատակին, 1896 թ. դեկտեմբերի 20-ին դիմեց մեծ տերություններին՝ մշակելու բարեփոխությունների ծրագրի նախագիծ ոչ միայն հայկական վիլայեթների, այլև ամբողջ Թուրքիայի համար։ Անգլիական դիվանագիտությունն այդ կերպ ցանկանում էր Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրել և կտրել նրան ռուս-ֆրանսիական և գերմանական ազդեցությունից։ Աբդուլ Համիդը շատ խորամանկորեն կարողանում էր օգտագործել մեծ տերությունների հակասությունները։ Նա մի կողմից ընդունում էր ռուս-ֆրանսիական և մյուս կողմից գերմանական կողմնորոշում, միաժամանակ վախեցնում էր և մեկին և մյուսին Անգլիայի հետ մտերմանալու սպառնալիքով։ Սուլթանն այդ ճկուն դիվանագիտությամբ կարողացավ Թուրքիան դուրս բերել ծանր դրությունից և պահպանել ծայրահեղ հետամնաց ֆեոդալական միապետական կարգը։

1896 թ. հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրի օգնական Հարու-

---

120 Տե՛ս Լեո, Թյուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 34։
121 Տե՛ս ԹԱՔԱ,ֆ. Գրասենյակ (կանցելարիա), 1896 թ., գ. 29, թ. 240, գ. 28, թ. 571։
122 Տե՛ս «История дипломатии», т. II, стр. 339.

թյուն փաշա Տատյանը փորձեր արեց սուլթանին համոզելու կարգավորել հարաբերությունները հայերի հետ, անցկացնել բարեփոխումներ առանց մեծ տերությունների միջամտության[123]։ Այդ նպատակով հատուկ ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Ժնև՝ բանակցելու դաշնակցության հետ. դրանք որևէ արդյունքի չհասցրին։

Անգլիան, Ֆրանսիան և նոր ասպարեզ եկած «իմպերիալիստական դիշատիչ» Գերմանիան, իրենց գաղութատիրական մրցավազքում ոչ մի բանի առջև կանգ չէին առնում և փորը ժողովուրդներին զոհաբերելու գնով հասնում էին իրենց նպատակին։ Այդպես վարվեցին նրանք արևմտահայության հետ։ Թուրքիան կարևոր կամուրջն էր դեպի արևելք տանող գաղութային երկրները և Ռուսաստանի դեմ մի պատնեշ, որը թույլ չէր տալիս նրան առաջանալու դեպի եվրոպական տերությունների Ասիայի ու Աֆրիկայի գաղութները։ Գերմանիայի հեռուն գնացող ստրատեգիական պլաններում, հատկապես Բաղդատի երկաթուղու կառուցման գործում, Թուրքիան կարևոր դեր ուներ կատարելու։ Այդ նպատակով էլ Վիլհելմ II կայսրը Թուրքիա ժամանելով, արյունոտ սուլթանին Գերմանիայի բարեկամ հայտարարեց։ Այդ բխում էր նրանից, որ «Թուրքիան,— գրում է կայսերական պետական քարտուղար Բերնհարդ Բյուլովը,— մեզ համար ներկայացնում է տնտեսական, ռազմական, ինչպես նաև քաղաքական հետաքրքրություն»[124]։

Օրավուր խորացող անգլո-ռուսական և ավստրո-հունգարական հակամարտություններն ավելի էին ուժեղացնում գերմանա-թուրքական մտերմությունը։ Այդ մտերմությունն այնքան ուժեղացավ, որ սուլթանը իր զորքերը դրեց գերմանական զինվորական միսիայի հսկողության տակ, այն վերակառուցելու և վերազինելու նպատակով։ Գերմանիան սկսեց զենքով ապահովել սուլթանի բանակը և իր տնտեսական ու քաղաքական ազդեցությունն ամրապնդեց ամբողջ Թուրքիայում։ Այդ հանգամանքն անհանգստացնում էր ցարական Ռուսաստանին, որը Գերմանիային զսպելու համար դեռևս 1893 թ. կարողացավ ավստրո-ռուսական համաձայնագիր կնքել Բալկաններում գոյություն ունեցող վիճակը պահպանելու համար, իսկ 1900 թ. հատուկ համաձայնագիր կնքվեց Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև, որի համաձայն Կովկասին սահմանակից շրջաններում ուրիշ պետությունների արգելվում էր երկաթուղի և այլ ճանապարհներ կառուցել, ինչպես նաև կոնցեսիաներ վերցնել։

Ֆրանս-ռուսական 1892—1893 թթ. համաձայնագիրը ևս ուղղված էր եվրոպական մյուս տերությունների դեմ։ Նման վիճակը հայ ժողովրդին կանգնեցրեց ծանր կացության առջև։ Հայաբնակ վայրերի համարյա մեծ մասը ավերվել էր, բնակչությունը՝ անանկացել, արտադրությունը, արհեստները ու առևտուրը՝ կանգ առել, գյուղատնտեսական գործիքները ոչնչացվել։ Փրկության միակ հույսը դրսից սպասվող օգնությունն էր, իսկ «օգնող» տերությունները միայն խարդախ խաղեր էին խաղում։

Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Նելիդովը իր կառավարությանը հաղորդում էր հայերին օգնելու համար նյութական միջոցներ հավաքելու մասին։ Տարբեր երկրներից բարերարները օգնության ձեռք էին մեկնում մուրա-

---

123 Տե՛ս Ան, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 41։

124 Б. Бюлов, Внешняя политика Германии, Одесса, 1915, стр. 45.

ցիկ հայ մանուկներին ու այրիներին։ Կոտորածից հետո որբ երեխաների թիվն անցնում էր 50 հազարից։

Բեյրութի ռուսական հյուպատոսը 1898 թ. սեպտեմբերի 12-ին հաղորդում էր, որ Թուրքական կառավարությունը էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների կոտորածի հետևանքով ազատված հայկական հողերը Թուրքերով բնակեցնելու համար լայն աշխատանք է ձեռնարկում։ Այդ վիլայեթները տեղափոխվող Թուրքերին արտոնություն էր տրվում. նրանք 10 տարով ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ստանում էին հայերի լավ մշակած հողամասերը, իրենց և ընտանիքների տեղափոխման համար պետությունը միջոցներ էր տրամադրում և այլն[125]։

Ռուսական կայսրությանը սահմանակից վիլայեթները Թուրքերով բնակեցնելու, Ռուսաստանին անձնվիրաբար նվիրված հայկական տարրը ոչընչացնելու նման քաղաքականությունն օրինական անհանգստություն էր առաջացնում Ռուսաստանի պետական ու ռազմական շրջաններում։ Եվ դա, իրոք, մեծ կորուստ էր Ռուսաստանի համար. հայերը մի անգամ չէ, որ զորավիգ են եղել ռուսական զենքին։ Կոնստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Զինովևը 1899 թ. հոկտեմբերի 2-ին, նշելով, որ հայերի նկատմամբ ոստիկանական ճնշումներն ու հալածանքները շարունակվում են, կրկին ընդգծում է, որ հեղափոխական կոմիտեներին պատկանելու պատրվակով բազմաթիվ հայեր նետվում են բանտերը։ Երկրի ներսում հայերի տեղափոխումների և երթևեկությունների համար մեծ խոչընդոտներ են ստեղծվում։ Կոստանդնուպոլիս և այլ քաղաքներ այցելող ամեն մի հայ անմիջապես ոստիկանատուն է ընկնում և հալածվում։ Սամսունում և Տրապիզոնում ձերբակալվել են հարյուրի չափ երիտասարդներ, որոնք դպրոցական արձակուրդներն իրենց ծնողների մոտ անցկացնելուց հետո ցանկացել էին վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս՝ ուսումը շարունակելու[126]։ Բազմաթիվ փաստաթղթերում և տարբեր երկրների պետական ու դիվանագիտական գրագրություններում շեշտվում է, որ հայկական կոտորածներն ու Թուրքիայի վարած ցեղասպանության քաղաքականությունը մեծ վնաս հասցրին երկրի տնտեսությանը, ներքին և միջազգային առևտրական հարաբերություններին։ «Նման գրությունը հայերի տնտեսական վիճակը քայքայելու հետ մեկտեղ,— գրում է Զինովևը,— ոչ պակաս բացասաբար է անդրադառնում նաև Թուրքիայի վրա, որտեղ հայերը հնուց ի վեր հանդես են գալիս որպես երկրի ամենագործունյա առևտրական մասը։ Չնայած դրան, սուլթանը համառորեն շարունակում էր իր ընտրած քաղաքականությունը»[127]։

Հայ ժողովրդի ազատագրման ուղիներն ու միջոցները լայնորեն քննարկվում էին թե՛ հայ քաղաքական կուսակցությունների, և թե՛ հասարակական մտքի ոլորտներում։

Դաշնակցականներն ու հնչակյաններն այն տեսակետին էին, թե Եվրոպան կզբաղվի հայերի հարցով, եթե ցույցերով ու ելույթներով նրանց ուշադրությունը հրավիրվի։ Նրանք հեռու էին համաժողովրդական ապստամբություն կազմակերպելու, հայ և մյուս ճնշված ժողովուրդների ուժերով Թուրքական բռնապետությունը տապալելու միակ ռեալ ուղուց։ Դրա համար նրանց այս

125 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 140.

126 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141։

127 Նույն տեղում։

կամ այն տեղում կազմակերպած պատահական ելույթները հանգեցնում էին արկածախնդրության և նորանոր շարիքներ բերում հայ աշխատավորների գլխին։

Ազգայնական կուսակցությունների ղեկավարները, գտնվելով Արևմտյան Հայաստանից դուրս, վատ պատկերացում ունեին նրա տնտեսական, քաղաքական և ազգագրական վիճակի մասին։ Հնչակյան գործիչ Խանազատը նշում է, որ անգլիական հյուպատոսների վիճակագրական տվյալներն իրենց միանգամայն անակնկալի բերեցին. «Չէ որ մեզնից և ոչ մեկը,— գրում է նա,— Հայաստանում չէր եղել և ոչ ոք չէր էլ զբաղվել այդ երկրի ժողովրդի մարդահամարով»[128]։

Ավ. Նազարբեկը հետին թվով հանդես եկավ «Ինչպես պիտի լուծել Հայկական հարցը» գրքույկով։ Այստեղ նա առաջարկում է քրդերին ևս մտցնել հայկական ինքնավարության մեջ և ապա ենթադրություններ անում հայկական նահանգների վերաբաժանման մի նոր ձև ստեղծելու շուրջը, որտեղ իբր թե հայերի մեծամասնությունը ապահովված կլիներ։ Այդ բոլորը հեռվից դիտողի ենթադրություններ էին միայն։ Իրականում, երբ ազգայնական կուսակցությունների ներկայացուցիչները ներթափանցում էին այս կամ այն վայրը, ապա բնակչության մեջ անիմաստ, անօգուտ կռիվներ էին հրահրում։

Հակասություններ կային ոչ միայն քաղաքական կուսակցությունների ու տարբեր խմբավորումների միջև, այլ նաև գավառահայության և քաղաքների միջև։ Գավառահայությունը բողոքում էր այն բանից, որ արտասահմանից ստացված զենքը, ռազմամթերքը և դրամը մնում են քաղաքներում։ Դեռ ավելին. արտասահմանից եկած գործիչների մեծ մասը մնում էր քաղաքներում՝ գաղափար չունենալով գավառահայության վիճակի ու պահանջների մասին։ Ամեն անգամ Անգլիան որպես հակադրելու միջոց, շատ վարպետորեն էր օգտագործում Հայկական հարցը, երբ նա նոր պլաններ էր կազմում Թուրքիայի հաշվին իր բռնագրավումները իրականացնելու։

1894—1896 թթ. անգլիական դիվանագիտությունը ցանկանալով թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը հայկական շրջաններում, նորից հանդես եկավ հայերի «պաշտպանի» դերում։ «Անգլիական կառավարությունը նպատակ էր դնում հայերի օգտին իր միջամտությամբ վախեցնել սուլթանին, որպեսզի ստիպի նրան հաշտվելու Եգիպտոսի օկուպացման փաստի հետ... Այսպիսով նա հույս էր դնում նորից Թուրքիային ենթարկել անգլիական ազդեցությանը»[129]։

Կիպրոսի և Եգիպտոսի բռնագրավումից հետո Անգլիան ապահովեց իր հնդկական գաղութները տանող ծովային ճանապարհները և խնդիր դրեց իր ձեռքը զցել նաև Փոքր Ասիան, այդ թվում նաև Արևմտյան Հայաստանը[130]։ Սակայն այդ բոլորը անգլիական դիվանագիտությունը կատարում էր մեծ վարպետությամբ։ Իր նպատակները թաքցնելու համար խոսում էր Օսմանյան կայսրության անձեռնմխելիության մասին, իսկ իրականում առաջնորդվում էր Պալմերստոնի ցինիկ հայտարարությամբ, թե՝ Անգլիան չունի մշտական բարե-

128 «Հայրենիք», N 6, 1929, էջ 137։

129 «История дипломатии», т. II, стр. 119.

130 Տե՛ս Е. К. Саркисян, Политика Османского правительства в Западной Армении, стр. 157.

կամներ ու դաշնակիցներ, այլ ունի միայն մշտական շահ, որը պետք է բոլոր միջոցներով պաշտպանել[131]։ Երբ պետք էր, անգլիական դիվանագետները Թուրք փաշաներին ներկայացնում էին որպես բարի բեռներ, «քրիստոնյաներին հովանավորողներ», ջանքեր չէին խնայում Ռուսաստանի ազդեցությունը Արևմտյան Հայաստանում թուլացնելու համար[132]։ Իսկ Արևմտյան Հայաստանն իրոք կովախնձոր էր դարձել։ Եթե Ռուսաստանն ուզում էր հայկական վիլայեթները միացնել իրեն, ապա մյուս տերությունները՝ Անգլիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան ձգտում էին Արևմտյան Հայաստանը պահել Թուրքիայի կազմում, ուժեղացնելով այնտեղ իրենց ազդեցությունը։

Կոտորածներից տուժած հայերին օգնելու համար կազմակերպվեցին Շոտլանդիա-հայկական ընկերություն և այլ բարեգործական կազմակերպություններ, որոնք հետապնդում էին հայկական շրջանակներում ուժեղացնել անգլիական ազդեցությունը։ Սակայն հայերի նվիրվածությունը Ռուսաստանին աներկբայելի էր և հետևողական։ Նրանք ազատության հույսը կապում էին միայն Ռուսաստանի հետ։ Հայ գործիչները հայտարարում էին, որ «հայերի վիճակը կփոխվի միայն այն ժամանակ, երբ նրանց երկրամասը կգրավվի ռուսական զորքերի կողմից»[133]։ Ռուսաստանի զինվորական գործակալ Ն. Երմոլովը 1895 թ. հոկտեմբերի 25-ին Լոնդոնից հաղորդել է հայ ակնառավոր գործիչներից մեկի հետևյալ խոսքերը. «Մենք Անգլիայի գործիքը չենք, այլ մեր դրժբախտության ու ցավերի գործիքն ենք։ Թուրքական առակն ասում է. «Խեղդվողը բռնում է օձից»։ Հայերը լավ էին հասկացել լորդ Դեֆֆերինի Կոստանդնուպոլսում արտասանած խոսքերը. «Անգլիան կարող է միայն նավատորմիղով օգնել, իսկ նրա նավատորմիղը Նոյի տապանը չէ, որ կարողանա կանգ առնել Արարատի վրա»[134]։ Ցարական կառավարությունը սարսափում էր հայերի ազատագրական պայքարից և այն վարակիչ օրինակ էր համարում Անդրկովկասի իր հպատակների համար։ Այնուհանդերձ հայ ժողովուրդը իր ազատագրության հույսը կապում էր Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի օգնության հետ։

Հայերը ամբողջովին նվիրված էին Ռուսաստանին, սակայն ցարիզմի երկդիմի քաղաքականությունը, այն ժամանակ Բ. Դռանը հովանավորելու գիծը հիասթափություն էր առաջացնում ազատության կարոտ հայ ժողովրդի մեջ։ Հայկական կոտորածների ժամանակ ցարական դիվանագիտության ամբողջ ուշադրությունն ուղղված էր Հեռավոր Արևելքի վրա, դրա համար էլ նրանք հայերի պատճառով չէին ցանկանում միջամտել Թուրքիայի գործերին։ Դեռ ավելին. ռուսական դիվանագիտությունը սուլթանի հայաջինջ քաղաքականության դեմ բարձրացող շարժումը որակեց որպես «միջազգային հեղափոխության մի մասը, որը պետք է ճնշել հենց սկզբում»[135]։ Ցարիզմը ձգտում էր Արևմտյան Հայաստանը գրավել, բայց վտանգ էր զգում, որ հայկական շարժումները կտարածվեին Անդրկովկասի ռուսական տիրակալության շրջաններում։ Դրանով է բացատրվում Լորանով-Ռոստովսկու լկտի հայտարարությունը. «Մենք ուզում ենք Հայաստանը, առանց հայերի»։ Մեկ ուրիշ անգամ նա

---

131 Տե՛ս А. С. Ерусалимский, Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в., М.—Л., 1948, стр. 283.

132 Տե՛ս Е. К. Саркисян, նշված աշխ., էջ 158։

133 Նույն տեղում, էջ 165։

134 Նույն տեղում, էջ 166։

135 А. С. Ерусалимский,. նշված աշխ., էջ 303.

ասել է. «Մենք չենք ուզում հայկական Բուլղարիա»։ Ռուսական սահմանագծում ինքնավար Հայաստան ունենալը ևս հաճելի չէր ցարիզմին, բանի որ հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին սարսափ էր ազդում բոլոր բռնակալներին։ Ահա թե ինչու բոլշևիկները, մերկացնելով լորանով-ռոստովսկիներին, գրել են, որ ամբողջ Եվրոպան համոզվեց, «Աբդուլ Համիդի այսպես ասած բարեհոգության մեջ, որը մորթոտեց հայ ժողովրդից 300 հազ.»[136]։ Ցարիզմը, սակայն, չէր հասկանում, որ «կոտորելով հայերին, Աբդուլ Համիդը ոչնչացրեց ռուսական ուժերը, ռուսական համակրանքը»,— գրում է Ա. Ամֆիտեատրովը[137]։

Այսպիսով, ցարական դիվանագիտության այդ քաղաքականությունը շատ վտանգավոր էր ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական հետևանքներ ունեցավ։

Գերմանական իմպերիալիզմը, հատկապես Վիլհելմ երկրորդի Թուրքիա ժամանելուց հետո, բացե ի բաց պաշտպանում էր Աբդուլ Համիդի ջարդարարական քաղաքականությունը։ Թուրքիան մեծ տերությունների միջև աճող հակամարտությունների պայմաններում իր փրկության հույսը կապում էր կայզերական Գերմանիայի հետ։ Այդ հակասություններից Աբդուլ Համիդը խորամանկորեն սկսեց օգտվել, հատկապես Հայկական հարցի ձախողման գործում։

Սկսած 1882 թ. Թուրքական բանակի վերակառուցումն ու զինումը իր ձեռքը վերցնելով, կայզերական Գերմանիան մեծ քանակությամբ ռազմական պատվերներ ստացավ և Թուրքական շուկայում իշխող դիրք գրավեց։ Թուրքական բանակը զինելով Ռուսաստանի դեմ, Գերմանիան միաժամանակ ձգտում էր նրան սահմանակից Արևմտյան Հայաստանի էկոնոմիկայի և առևտրի բնագավառում ևս իր ազդեցությունը տարածել։ Սակայն թե՛ ամբողջ Փոքր Ասիայի տնտեսական կյանքում և թե՛ տպրանքափոխանակության ասպարեզում, հայերը կարևոր դեր էին խաղում։ Այստեղից էլ գերմանական իմպերիալիզմը չկարողանալով հանդուրժել իրեն դիմադրող և Ռուսաստանին նվիրված այդ ուժը, Թուրք ջարդարարների ձեռքով սկսեց ծրագրեր կազմել հայկական այդ ըմբոստ ու գործարար տարրից օր առաջ ազատվելու համար։ Կառուցելով Բաղդադի երկաթուղին, Գերմանիան նպատակ էր դնում Փոքր Ասիայի միահեծան տերը դառնալ։ Սկսեց սրվել մեծ տերությունների, հատկապես Անգլիայի և Գերմանիայի, ինչպես նաև Անգլիայի և Ռուսաստանի հակամարտությունը։ Բեռլին-Բաղդադ գիծը պատնեշ էր ստեղծում Ռուսաստանի առջև և ալաբը ուղղում էր դեպի Հնդկաստան։ Գերմանիան Եվրոպայից Ասիա մեկնվող կամրջի տեր ու տիրական էր դառնում, որը խոշոր հարված էր մեծ տերություններին։

Նման վիճակը, անկախ գոյություն ունեցող հակասություններից, ստիպեց Անգլիային և Ռուսաստանին, իրար հետ մերձենալու։ Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը Անգլիան բացե ի բաց հակադրվեց՝ 1903 թ. հրաժարվելով մասնակցել նրա ֆինանսավորմանը։ Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան ևս կանգնեցին Անգլիայի դիրքերում։

Գերմանիան իր գավթողական պլաններն իրագործում էր Թուրքիային հովանավորելու և պաշտպանելու պատրվակի տակ և վճռականապես դեմ էր

136 «Рабочая правда», 27 июля 1913 г.

137 Ա. Վ. Ամֆիտեատրով, նշված աշխ., էջ 39։

հայերի վիճակը բարելավելու համար բարենորոգումներ անցկացնելուն, քանի որ նրանք ծրագրում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել ամբողջ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ։ Հայկական ջարդերի ժամանակ Գերմանիան ամեն կերպ հրահրում էր Անգլիայի և Ռուսաստանի ընդհարումը, ցանկանալով թուլացնել նրանց դիրքերը Թուրքիայում և ինքը տիրապետող դիրք գրավել։ Իսկ հայկական ջարդերը գերմանական դիվանագիտությունը համարում էր արյունոտ սուլթանի «իրավունքն ու սովորեն պարտականությունը»[138]։

Այսպիսով, կայզերական Գերմանիան ոգեշնչում և պաշտպանում էր Աբդուլ Համիդի ջարդարար քաղաքականությունը, հայերին ոչնչացնելու, կամ թե անապատները քշելու և Բաղդադի երկաթուղագծի վրա որպես աշխատող ուժ օգտագործելու, որպեսզի մեկընդմիշտ վերջ տրվի հայկական սեպին և Ռուսաստանի միջամտությանը։

Թուրքիայի անձեռնմխելիությունը և սուլթանի գահը բոլոր միջոցներով պաշտպանում և Հայկական հարցը զոհաբերում էին իրենց շահերին ֆրանսիական իմպերիալիստները։ Թուրքական կառավարության 143,2 միլ. թուրքական լիր կազմող պարտքի 62,9 տոկոսը պատկանում էր ֆրանսիական բանկիրներին, դրա համար էլ նրանք չէին ուզում հայերի պատճառով սուլթանին պատերազմի մեջ քաշել[139]։ Նրանց ավելի շուտ հետաքրքրում էր այդ պարտքերի գանձումը, քան հարյուր հազարավոր հայերի բախտը, քանի որ Թուրքիան շատ հարմար էր ֆրանսիական կապիտալի տեղադրման համար, որտեղից նրանք կորզում էին հսկայական շահույթ։ Ֆրանկո-անգլիական կապիտալի վրա հիմնված Օսմանյան բանկը իր հսկողության տակ էր պահում Թուրքիայի պետական ֆինանսները։ Դրանով էր բացատրվում այն փաստը, որ ֆրանսիական հյուպատոսները Դամասկոսում, Հալեպում, Բեյրութում, Տրապիզոնում և փոխ-հյուպատոսները Էրզրումում, Վանում, Սվասում և Դիարբեքիրում ընդհանուր ուղղություն էին տալիս տնտեսական ու քաղաքական գործերին։ Նրանց դերը մեծ էր նաև կուլտուրայի ու լուսավորության բնագավառում։

Այդ բոլորի նպատակն էր ուժեղ դիրքեր գրավել ամբողջ Թուրքիայում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանում և թույլ չտալ Ռուսաստանի կողմից այն գրավելուն։ Ֆրանսիացիներն աշխատում էին իրենց կողմը գրավել հայերին Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում։ Միսիոներական կազմակերպությունները հայերի մեջ կաթոլիկություն տարածելու համար գործադրում էին բոլոր միջոցները։ 1894—1896 թթ. ջարդերի ժամանակ հայերին օգնելու նպատակով ֆրանսիայից մեծ չափով հանգանակություն էր ուղարկվում և այն օգտագործվում էր հայերին հավատափոխելու նպատակով։ Նրանք բացեիբաց հայտարարում էին, «միայն կաթոլիկները կարող են օգտվել մեր հովանավորությունից և պաշտպանությունից... Դարձեք կաթոլիկներ. ձեր բոլոր գրժբախտությունները կանհետանան»[140]։

Ֆրանսիական իմպերիալիստների Արևմտյան Հայաստանում կոնցեսիոն կարգով երկաթուղագիծ և խճուղային ճանապարհներ կառուցելու մտադրությա-

---

138 *А. С. Ерусалимский*, նշված աշխ., էջ 238։

139 *А. Д. Новичев*, Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937, стр. 228.

140 ՌԱԲԱ, Ֆ. «Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն», գ. 235, թ. 43։

նը խանգարեց 1900 թ. Բ. Դռան և Պետերբուրգի միջև կնքված համաձայնագիրը, որով արգելվում էր Արևմտյան Հայաստանում երրորդ պետության կողմից ճանապարհների կառուցումը։ Ռուսաստանն իր կողմից պարտավորվում էր արգելել մասսայական ջարդերի ժամանակ Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս փախած հայերի վերադարձը հայրենիք։

Ամերիկյան իմպերիալիստները ևս տեղի բնակչության մեջ իրենց տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով, սկսած XIX դարի առաջին կեսից միսիոներական գործունեություն ծավալեցին Թուրքիայում, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում։ Ամերիկյան միսիոներների հատուկ կենտրոններ էին ստեղծվել Էրզրումում, Վանում, Խարբերդում, Բիթլիսում, Այնթափում, Մարաշում և այլուր։ Հրապարակվում էին նաև մեծ քանակությամբ միսիոներական գրականություն, թերթեր, ամսագրեր և այլն։ Միայն Վանում ստացվում էր 45 օրինակ նման հրատարակություն[141]։

Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների պլանների մասին Ջոն Ռիդը ասել է. «Ամերիկյան կապիտալիստները ցանկանում են հայերի վստահությունը գրավել, որպեսզի իրենց թաթը դնեն Հայաստանի վրա և շահագործեն հայ ժողովրդին։ Հենց այդ նպատակով էլ ամերիկյան միսիոներները դպրոցներ են հիմնել Մերձավոր Արևելքում»[142]։

ԱՄՆ-ը բազմիցս հանդես է եկել ի պաշտպանություն Օսմանյան կայսրության «անձեռնմխելիության», դատապարտել սուլթանական բռնապետության դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժումները, ամեն կերպ ձգտել այն դարձնել իր ազդեցության շրջան։ ԱՄՆ-ի միսիոներները բորբոքում էին կրոնական գժտություններ, կասեցնում ազատագրական շարժման ամեն մի փորձ։

1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները շահարկում էին հայ աշխատավորի արյունը Թուրքիայում իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար։ Այդ նպատակով ԱՄՆ-ի կառավարությունը պահանջեց Թուրքիայից հատուցել ջարդերի ժամանակ ամերիկյան միսիոներների կրած նյութական վնասները և անմիջապես Ոսկեղջյուր ծոցը ուղարկեց «Կենտուկի» զրահանավը։ Ռազմական ուժի ճնշման տակ սուլթանը համաձայնվեց վճարել 95 հազար դոլար տուգանք և տրամադրել երկաթուղիների կոնցեսիա։

Այսպիսով, մեծ տերությունները շահագրգռված էին Թուրքիայում ամրապնդել իրենց տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը, որին հասնելու համար կանգ չէին առնում և ոչ մի միջոցի առջև։ Իմպերիալիստների այդ անհագուրդ շահերի զոհ դարձան հարյուր հազարավոր հայ աշխատավորներ։ Մեծ տերությունների թաղտվության պայմաններում անօգնական հայ ժողովրդի վիճակը գնալով ավելի վատացավ։

8. ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ։ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ «ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ»

Հայդուկային շարժումը Թուրքական բռնակալության դեմ Բալկաններում (չետնիկների) և Արևմտյան Հայաստանում (ֆեդայիների) ազգային-ազատագրական ու գյուղացիության դասակարգային պայքարի յուրահատուկ ձև էր։

141 Տե՛ս Е. К. Саркисян, նշված աշխ., էջ 196.

142 «Первый съезд народов Востока. Стенограф. отчет», Петроград, 1920, стр. 123.